

АРХЕОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ

УДК 904(477.7)“653“:725.963

ЕЛЕМЕНТИ ФОРТИФІКАЦІЇ АККЕРМАНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Ірина КАРАШЕВИЧ (Київ)

У статті розглядаються елементи фортифікації, фронт укріплення та структурні частини будівель Аккерманської фортеці, що збереглися в її архітектурному ансамблі.

Ключові слова: фортеця, бапти, куртини, бійниці, Аккерман.

В статье рассматриваются элементы фортификации, фронт укрепления, а также структурные части строения Аккерманской крепости, которые сохранились в ее архитектурном ансамбле.

Ключевые слова: крепость, бапти, куртины, бойницы, Аккерман.

The article deals with elements of fortification, front of strengthening, and also structural parts of structures the fortress of Akkerman which were kept in her architectural ensemble are examined.

Keywords: fortress, tower, curtains, loopholes, Akkerman.

Можливість співіснування різних історико-культурних ареалів пов'язана з багатьма виявами військового протистояння та необхідністю захисту завойованих територій [16, с.6]. Так, у Північному Причорномор'ї з'являється пояс фортець, у розбудові яких беруть участь генуезькі, молдавські, литовські, а згодом й османські володарі. Це міста-фортеці Нова Кілія, Ізмаїл, Аккерман, Татар-Бунар (Україна), Бендер (Молдова), Тулча, Ісакча, Стара Кілія (Румунія). Нескінченні військові конфлікти обумовили подальший розвиток оборонної тактики й стратегії [15, с.9]. Набуття багатого досвіду в галузі військового будівництва сприяло появі багатьох нових архітектурних і просторових рішень [12, с.4]. Загальний рівень розвитку військового мистецтва в середньовіччі зумовив основні напрямки й засоби фортифікаційної справи, але їхнє втілення залежало від конкретних обставин розвитку тієї чи іншої держави, її спроможності вчасно чи із запізненням реагувати на новітні досягнення військової справи [8, с.4.]. У зв'язку із різними економічними умовами та різною історичною ситуацією військово-захисне будівництво в Північному Причорномор'ї було нерівномірним.

Одним із найбільш яскравих прикладів таких процесів є Аккерманська фортеця в м. Білгород-Дністровському Одеської області. Місто розташоване на правому березі Дністровського лиману за 18 км від узбережжя Чорного моря. Фортецю побудовано на уривчастому березі лиману [6, с.283]. Ансамбль цієї твердині являє собою складну систему з багатьма будівельними нашаруваннями різних історичних періодів [11, с.265].

Чудова білокам'яна твердиня, згадувана та добре описана в нотатках середньовічних та сучасних мандрівників, давно привертає увагу вчених. Історія дослідження фортеці нараховує вже не одне десятиліття [3, с.19]. Основні елементи її фортифікації, їхня періодизація, розбудова її окремих частин у різні періоди ставали предметом уваги багатьох дослідників у Росії, Молдові, Румунії, Туреччині та Україні (А. Л. Бертъе-Делагард, А. А. Кочубинський, Н. Йорга, Г. Авакян, Гр. Іонеску, Г. Н. Логвін, Л. Д. Дмитров, М. Ердоган, В. А. Войцехівський, М. Е. Шлапак, І. В. Сапожніков, І. В. Бруяко, С. О. Біляєва та ін.). Втім, попри наявність вельми значної історіографічної бази, залишається ще багато білих плям у питаннях історико-архітектурного розвитку фортеці, особливо періодизації розбудови пам'ятки в цілому та окремих її елементів.

Завданням цього дослідження є спроба підійти до визначення деяких важливих конструктивних елементів фортифікації, запроваджених у будівництві Аккерманської фортеці, та їхньої відповідності різним завданням оборонної справи в цілому, не торкаючись питань хронології та відповідності якості оборонних споруд вимогам часу.

Елементи фортеці.

Рів оточує фортецю з боку суші. Ця потужна захисна перепона має симетричний профіль з ухилом стін близько 30° . Ширина рову близько 14 м. Ескарп та контр-ескарп викладені камінням. Від підшви стіни рів відокремлюється горизонтальним майданчиком (бермою) від 2 до 6 м завширшки. Довжина стіни ескарпу 743 м (ззовні) - 733 м (з внутрішнього боку), ширина кам'яної кладки стіни ескарпу 1,4 м. Стіна ескарпу створювала додаткову лінію оборони. Уздовж усього ескарпу фіксується значна кількість бійниць – гарматних та мушкетерних (із значним переважанням останніх). Довжина стіни контр-ескарпу – 684 м (ззовні) – 766 м (з внутрішнього боку), ширина кладки тут досягає 1,3 м.

Стіни Аккерманської фортеці складаються з двох ліній куртин [15, с.89]. Гребінь зовнішньої куртини нижчий за внутрішню. Така побудова давала змогу без перешкод стріляти поверх стін зовнішньої куртини [14, с.189]. Стіни складені з невеликих кам'яних блоків, іноді з необробленою лицевою поверхнею, але з окантованими ребрами. Деякі стіни фортеці були рустовані. На декількох ділянках фортечних мурів між рядами кладки виявлений розчин, до складу якого входять уламки черепиці та осколки твердих порід каменю. Такий спосіб кладки робив мури більш стійкими до стінобитних машин, які активно використовувались у цей час при штурмі фортець [14, с.364].

Зазвичай стіни військових споруд скріплювались за допомогою дерев'яних балок, які були необхідними для збільшення пружності та для розподілу сили удару на велику площу [15, с.56]. Стіни Аккерману й зараз ще зберігають сліди таких конструкцій.

Башти – вздовж зовнішніх стін збереглося 20 башт відкритого і закритого типів (прямокутних, напівкруглих, восьмикутних і трикутних у плані). Більшість башт фортеці круглі, кладка їхніх стін має шов, спрямований радіально. Завдяки такому конструктивному прийому утворювався максимальний опір ударам [12, с.344]. До того ж, у фортеці фіксуються кутові форми башт – так звані бастіони [13, с.94]. У будівництві цитаделі Аккерманської фортеці була використана монолітна конструкція не лише для фундаменту башт, але й для нижнього поверху [13, с.89].

У такий спосіб було досягнуто, з одного боку, захист башти цитаделі від підкопів, а з іншого – створений таким чином своєрідний блок добре захищав від будь-якого нападу [15, с.94].

У більшості башт фіксуються бійниці, що розміщені на різних поверхах у такий спосіб, що з них можна було стріляти в різні боки. На всіх верхніх поверхах башт зафіксовані дерев'яні стелі. Наявність цього конструктивного елемента була зумовлена тим, що при потужних ударах кам'яна стеля могла зруйнуватися і, таким чином, поранити чи завалити захисників фортеці [14, с.68].

Фронт укріплення.

План Аккерманського укріплення відповідає рельєфу місцевості й складається із двох ліній куртин, перерваних фланкуючими баштами. [15, с.89]. Довжина фронту між баштами приблизно 40 м, ця відстань залежить від далекобійності осадних приладів [12, с.340]. Зовнішня лінія Аккерманської фортеці більш легкої конструкції. Відстань між лініями куртин не перевищує 15 м.

Загальна площа Аккерманської фортеці 9 га. Вона складається із чотирьох дворів різного функціонального призначення [13, с. 89]. Зовнішні стіни фортеці в плані мають форму неправильного багатокутника [9, с. 265]. Периметр стін дорівнює близько 2 км, висота стін доходить до 7 м, товщина до 5 м.

Внутрішні стіни фортеці розподіляють територію на чотири частини.

Цитадель (двір №1). За повідомленнями відомого турецького мандрівника Евлія Челебі, який залишив докладний опис фортеці, "...цитадель являє собою чотири башти, подібних галатській. В цій внутрішній фортеці стоїть королівський палац, в якому живе комендант, і зберігається військовий арсенал" [13, с.33]. Отже, цитадель слугувала місцем проживання коменданта фортеці та зберігання військового арсеналу. Ця споруда має вигляд чотирикутника, утвореного куртинами, по кутах якого розташовані чотири високі башти, що трохи відступають убік. Одна з чотирьох башт (північно-західна) 1888 р обвалилася. [11, с. 265]. Стіни орієнтовані за сторонами світу. Площа внутрішнього простору цитаделі 0,04 га. Довжина куртин за периметром 177 м (зовнішня сторона) – 187 м (внутрішня сторона). Довжина стін між баштами різна: найменша сягає 18,1 м, найбільша – 21,5 м.

Башти цитаделі круглі в плані, мають вигляд циліндра [15, с. 79]. До верху товщина стіни змінюється. Три збережені на сьогодні башти мають декілька рівнів – від двох до трьох, відповідно до функціонального призначення, з підвальними приміщеннями. Південно-східна та південно-західна башти зведені на п'ятигранних підмурках так звані "поля" [15, с. 79]. Та говорити про первісний вигляд цих підмурків важко, тому що з польових описів, зроблених Л.Д. Дмитровим [4, альб., ар. 7] 1946 р., чітко видно, що вони були повністю зруйновані, а у 80-х рр. ХХ ст. розпочалася їхня реставрація [10, альб., ф. 4].

У стінах і баштах збереглися вузькі щілиноподібні бійниці із широкими півциркульними камерами з боку двору [15, с. 80]. У великих підвальних приміщеннях цитаделі розташовувався арсенал. 1977 р. Причорноморська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Г. Г. Мезенцевої розпочала розкопки в середині цитаделі, які внесли значні уточнення в планування її внутрішнього простору. Під час цих досліджень було відкрито керамічний водогін та опалювальні труби. З'ясовано також, що двір був брукований кам'яними

плитами. Дослідниця зазначила, що відкриті будівельні залишки співвідносяться із кам'яними будівлями палацу й приміщеннями арсеналу [9, с. 369], згадуваними Евлія Челебі.

Комендантський двір (двір №2). Тут розміщувалися казарми гарнізону. З фотографії, зробленої 1946 р., чітко фіксуються залишки фундаментів приміщень прямокутної форми, розташованих в чотири ряди по чотири будівлі в кожному, вздовж західної куртини двору [5, альбом., ар. 52]. Лінія кам'яних стін перервана фланкуючими баштами (№№1, 2, 3, 4, 5, 6, 24, 25). Площа цього двору досягає 1,3 га, довжина стін за периметром 543 м (зовнішня сторона) – 578 м (внутрішня сторона).

Цивільний двір (двір №3) найбільший з усіх. До лінії кам'яних стін входить вісімнадцять башт різних типів (№№6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23). Площа двору досягає 3,9 га, довжина стін за периметром 823 м (зовнішня сторона) – 803 м (внутрішня сторона). Цей двір був призначений для укриття населення Аккерману під час осади. Від численних будівель зберігся лише мінарет мечеті та залишки приміщень вздовж куртин між баштами № 11 – № 20.

Портовий двір (двір №4). У 1999 – 2002 та 2004 – 2008 рр. Міжнародною Середньовічною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом С.О. Біляєвої було проведено часткове археологічне вивчення надлиманної лінії оборони, а саме турецької лазні [1, с. 28] та бар бакану [2, с. 96]. Зовнішня сторона двору значною мірою втрачена (через звуження берегової лінії), збереглися ділянки, укріплені контрфорсами.

Загальні оборонні пристрої, зафіксовані в усіх дворах Аккерманської фортеці:

1. *куртини* – середня частина бастионного форту у фортечних укріпленнях, які з'єднували фланки бастионів та допускали фронтальний вогонь перед міжбастионними фасадами [15, с. 213];

2. *профілі, які давали рикошет* – профілі стін та башт будувалися з таким розрахунком, щоб створити неможливим перебування ворога біля підніжжя стін [14, с. 315];

3. *зубці* – між двома отворами або амбразурами здійснювалися прямокутні зубці (мерлони), які утворювали захисний парапет для оборонців фортеці. Принцип побудови таких зубчастих парапетів відомий з давніх часів [17, с.54];

4. *бійниці* – вузький отвір у бруствері чи в захисних стінах. Слугували для ведення вогню із укриття. У переважній більшості трапляються на фортечних мурах та баштах. Розміри їх залежать від зброї [17, с.66]. В Аккерманській фортеці зафіксовані арбалетні, мушкетні та гарматні бійниці.

Отже, Аккерманський комплекс укріплень репрезентує усталені традиції середньовічної військової архітектури на теренах Північно-Західного Причорномор'я, які були характерними і для Заходу, і для Сходу. Реально ця твердиня належить до групи найбільш видатних фортифікаційних споруд середньовічної Європи, що збереглися до наших часів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Біляєва С., Ерсой Б. Дослідження карантинного двору Білгород-Дністровської фортеці //Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 11. К., 2002. – С.28 – 30.
2. Біляєва С., Болтрик Ю., Карашевич І., Фіалко О. Дослідження міжнародної Південної середньовічної експедиції у 2006 р. в Аккерманській фортеці //Археологічні дослідження в Україні 2005-2007. К., 2007. – С.96 – 99.
3. Біляєва С., Карашевич І. Деякі аспекти картографування та вивчення пам'яток турецької культури на території Північного Причорномор'я. // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVI ст.). Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки с. Торговиця. Кіровоград, 2006. – С. 19 – 27.
4. Дмитров Л. Д. Отчет о работе Белгород-Днестровской археологической экспедиции ИА АН УССР за 1945-1946 гг. // НА ІА НАНУ. Ф. 1946/8. – 14 с.
5. Дмитров Л. Д. Предварительный отчет о работе Белгород-Днестровской археологической экспедиции ИА АН УССР за 1947 гг., Альбом иллюстраций Белгород-Днестровского археологического заповедника // НА ІА НАНУ. Ф. 1947/10. – 65 ар.
6. Історія міст і сіл УРСР. Одеська область. К., 1969. – 910 с.
7. Карашевич І. В. Воєнно-оборонні фактори у системі співіснування різних історико-культурних світів (елементи фортифікації Аккерманської фортеці) // X Сходознавчі читання. Тези доповідей наукової міжнародної наукової конференції; Київ 5-6 жовтня 2006. – С. 86 – 88.
8. Носов К. С. Русские крепости и осадная техника VIII – XVIII вв. М.: Полигон, 2003. - 174 с.
9. Мезенцева Г. Г., Иваненко И. А. Открытия в Белгороде-Днестровском // Археологические открытия. М., 1987 – С. 369 – 370.
10. Мезенцева Г. Г. Отчет Белгород-Днестровского отряда Днестро-Дунайской экспедиции Института археологии АН УССР за 1981 г. м // НА ІА НАНУ. Ф. 1981/266. – 23 ар.
11. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т.3. К.: "Будівельник", 1983 - 1985. – 326 с.
12. Раппопорт П. А. Древнерусские крепости. М., 1965. – 159 с.
13. Челебі Евлія. Книга подорожі. Північне Причорномор'я. – Одеса: Гермес, 1997. – 84 с.
14. Шаузи Огюст. Всеобщая история архитектуры [пер. Н. С. Курдюкова, Е.Г. Денисова]. – М.: Эксмо, 2008. – 704 с.
15. Шлапак Марьяна. Белгород-Днестровская крепость. Кишинев, 2001. – 237 с.
16. Яковлев В. В. История крепостей. – М.: ООО "Фирма Издательства АСТ", 2000. – 444 с.
17. Stokstad M. Medieval Castles. - London, 2005. – 193 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Карашевич Ірина Володимирівна – молодший науковий співробітник відділу Наукові фонди Інституту археології НАН України.

Наукові інтереси: проблеми археології та історії середньовічних міст Північно-Західного Причорномор'я.